

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).
Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod licencom [Creative Commons Imenovanje 4.0 međunarodna](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Jelena Pataki Šumiga

Filozofski fakultet

Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Lorenza Jägera 9

HR – 31 000 Osijek

jpataki@ffos.hr

DOI: <https://doi.org/10.29162/ANAFORA.v12i1.3>

Izvorni znanstveni članak

Original Research Article

Primljeno 20. ožujka 2025.

Received: 20 March 2025

Prihvaćeno 16. travnja 2025.

Accepted: 16 April 2025

NEMA ŽIVOTA ZA STARCE: BIOPOLITIKA I HETEROTOPIJA U ROMANU USTANOVA NINNI HOLMQVIST

Sažetak

Prema podacima Svjetske zdravstvene organizacije, 2020. godine broj je ljudi starijih od šezdeset godina bio peterostruko veći od broja djece mlađe od pet godina, a predviđa se da će se do 2050. udio svjetskog stanovništva starijeg od šezdeset godina gotovo udvostručiti, s 12 na 22 % (WHO „Ageing and Health“). Razvidno je da broj starije populacije raste, a s njime i potreba za skrbi i unaprjeđenjem odnosa prema starijim pojedincima. Opsjednuto kultom mladosti, suvremeno kapitalističko društvo starost doživljava isključivo kao slabost i nepoželjnu biološku činjenicu koju nastoji eliminirati svim raspoloživim sredstvima. Distopijska književnost, kao izrazito društveno angažiran žanr, upravo zato često tematizira *ageizam* i nehuman odnos prema starosti i starijim pojedincima. Distopijski roman *Ustanova* (2006), autorice Ninni Holmqvist, opisuje Švedsku bliske budućnosti u kojoj se starije ljude izopćuje iz većinskoga društva te ih se iskorištava kao rezerve organa za mlađe i korisne pojedince, naposljetku ih ubijajuć. Primjenom Foucaultove teorije o heterotopiji i biopolitici kao mehanizmima kroz koje se pojedince na marginama većinskoga suvremenog društva sustavno izdvaja, odnosno zlostavlja, cilj je rada analizirati načine na koje *Ustanova* odabire, izolira i zlostavlja svoje starije pojedince. Ovaj rad stoga tematizira Foucaultovu tezu o zatvorskoj prirodi suvremenoga društva koje kontro-

lira i eksploatira pojedince pod krinkom biopolitičke zaštite života. Osim sadržajnom i naratološkom analizom dosad na hrvatskom jeziku zanemarenoga distopijskog romana te švedske autorice, rad će pridonijeti (književnom) problematiziranju starosne diskriminacije, uvelike prisutne u kapitalističkom društvu, orijentiranom na mladost, materijalnu korist i doprinos.

Ključne riječi: distopija, heterotopija, biopolitika, kapitalizam, Michel Foucault, Ninni Holmqvist, *Ustanova*

Uvod

Distopijski roman švedske spisateljice Ninni Holmqvist *Ustanova*, izvorno objavljen 2006. godine,¹ zamišlja blisku budućnost u kojoj se slobodne muškarce starije od šezdeset i žene starije od pedeset godina izdvaja iz većinskoga društva te ih se iskorištava za donacije vitalnih organa mlađim pojedincima. Kao takva, *Ustanova* je svojevrsni spoj britanskih distopija *Nikad me ne ostavlja* (2005) nobelovca Kazua Ishigura i *Djece čovječanstva* (1995) autorice P. D. James, budući da spaja praksu oduzimanja vitalnih organa marginaliziranih pojedinaca, kao kod Ishigura, s ubijanjem starije populacije koju društvo smatra suvišnom i teretom, kao kod Jamesove. Međutim, *Ustanova* kroz cijeli tekst naglasak stavlja na starije osobe i njihovu percipiranu izlišnost u očima većinskoga društva. U doba kada suvremena kapitalistička kultura opsesivno njeguje kult mladosti (Woodward, *Aging* 62) pod cijenu tjelesnog i mentalnog zdravlja pojedinaca, pa čak i onih koji u svemu tome naizgled uspješno funkcioniraju, roman Ninni Holmqvist uvelike pridonosi podizanju svijesti o nepravdama i nehumanom tretmanu koje trpe pripadnici suvremenoga društva koji više nisu 'u cvijetu mladosti', a napose žene koje nemaju životnog partnera i nisu se (pravovremeno) ostvarile kao majke.

Pomoću Foucaultove teorije o biopolitici i njezinih mehanizama, rad će istražiti i prokazati kriterije prema kojima se određeni pojedinci izopćuju iz većinskoga društva u *Ustanovi*, kao i oblike nasilja kojima ih se podvrgava, a sve pod krinkom biopolitičke zaštite života. Ujedno, rad će prokazati ustanovu u koju protagonistica romana odlazi, i koja na prvi pogled funkcionira kao

¹ Činjenica da je takav tekst, koji po svojem tematiziranju biopolitike i eugenike izvorno objavljen gotovo kad i Ishigurov *Nikad me ne ostavlja*, i na engleski preveden još davne 2009., a na hrvatski tek 2022. godine, svjedoči o aktualnosti distopijskih vizija budućnosti i društvenom položaju pripadnika starije životne dobi.

luksuzan starački dom, kao ono što Michel Foucault definira kao heterotopiju otklona ili devijacije (*O drugim prostorima* 11). Najzad, rad će osim analizom sadržaja odgovoriti i na pitanje *kako* roman naratološkim strategijama i stilom gradi distopijski, odnosno heterotopijski i biopolitički svijet ustanove kroz fokalizaciju starije protagoniste.

Za razliku od spektakala masovnih ubojstava starije populacije u spomenutoj *Djeci čovječanstva*, *Ustanova* svoje starije pojedince trajno sklanja na posebno predviđena mjesta – „jedinice banke za pohranu rezervnog biološkog materijala“ (Holmqvist 25) – te iskorištava njihova tijela i ubija ih daleko od očiju javnosti. S obzirom na to, moguće je uočiti preklapanje pojmova heterotopije, kao prostorâ u koja društvo izmješta određene pojedince i u kojima ne vladaju općeprihvaćena pravila, te biopolitike kao sveobuhvatnog nadzora nad izopćenim pojedincima koji zapravo zahvaća sve sfere društva, pa i one vanjske. Odnosno, moguće je starački dom/ustanovu u koju pedesetogodišnja protagonistica Dorrit Weger prisilno odlazi promatrati kao biopolitički zatvor, u kojem se nadzor, mučenje i ubijanje više ne vrše samo nad prijestupnicima, nego nad izopćenima koji se ne uklapaju u dominantnu ideologiju društva, a što je zamjetan trend u suvremenoj distopijskoj književnosti (Pataki Šumiga 171). Konkretno, u jeku kapitalizma i niti vodilje suvremenoga društva – utilitarnosti – švedsko društvo u *Ustanovi* organizirano je na principu koristi. Oni koji imaju djecu i rade društveno korisne poslove po navršenoj starijoj dobi imaju pravo nastaviti živjeti među većinskim društvom, a oni koji nemaju djecu o kojoj trebaju skrbiti i ne rade pretjerano unosne ili društveno korisne poslove, primorani su preseliti se u ustanovu koja će nad njima provoditi pokuse lijekova i operacije donacije organa. S obzirom na takvu kritiku upućenu na račun biopolitičke zloporabe tijela, nemilosrdne kapitalističke prirode suvremenoga društva te vrlo aktualnog *ageizma*, ali i manjak analiza navedenog romana u domaćoj akademskoj produkciji,² ovaj rad o *Ustanovi* Ninni Holmqvist nastoji pružiti polazište za daljnje rasprave o danim temama.

² Kada je riječ o inozemnoj akademskoj produkciji, odnosno na engleskom jeziku, dostupan je skroman broj tekstova koji roman analiziraju iz biopolitičke perspektive: primjerice, Vint (2021) te Barman Roy i sur. (2025). Ostali se radovi bave romanom kroz druge vizure: Wasson (2020) tematizira metaforu za transfer tkiva uz *queer* teoriju i Judith Butler, McCormack (2011) analizira heteroseksualnu romansu kao subverziju suvremene bioetike, a Deutch Schotland (2011) analizira bolest i invalidnost u romanu, ali bez biopolitičkog i nadalje heterotopijskog teorijskog okvira primijenjenog na starost i rod, kakav donosi ovaj rad.

1. Foucaultovi pojmovi biopolitike i heterotopije

U eseju *O drugim prostorima* (izvorno *Des espaces autres* (1967)), Michel Foucault podrobno analizira pojam heterotopije. Prema njegovu tumačenju, heterotopije su u djelo sprovedene utopije koje postoje u svakom društvu, i to više njih odjednom, kao stvarna mjesta. Foucault definira dva glavna tipa: heterotopiju krize i heterotopiju otklona. Heterotopiju krize definira kao „povlaštena ili sveta mjesta . . . rezervirana za pojedince koji se, s obzirom na društvo ili sredinu u kojoj žive, nalaze u stanju krize“ (Foucault, *O drugim prostorima* 11), a kao primjere navodi internate, vojsku, pa čak i bračna putovanja kao mjesta na koja se izmješta(la) kriza izazvana buđenjem seksualnosti. Heterotopiju otklona pak „nastanjuju pojedinci čije ponašanje odstupa od uobičajenog prosjeka ili norme. To su prihvatilišta, psihijatrijske klinike . . . zatvori“ te „nedvojbeno . . . starački (mirovni) domovi“ (11). Kada je riječ o staračkim domovima, Foucault ističe da oni zapravo predstavljaju oba tipa heterotopije, a poveznicu možemo naći i u primjeru groblja. Foucault navodi premještanje groblja u gradska predgrađa utemeljeno na pretpostavci „da mrtvi prenose bolest na žive i da njihova prisutnost u blizini kuća i crkve, gotovo nasred ulice, sije smrt“ (12), a poznato je da se starost obično veže uz bolest i smrt.

Nadalje, heterotopije mogu imati i vremensku odrednicu, bilo trajnu poput muzeja i knjižnica, ili privremenu poput sajmišta (Foucault, *O drugim prostorima* 13). U svakom slučaju, svrha heterotopije jest pružanje prostora drukčijima koji se zbog svoje prirode ili ponašanja ne uklapaju u većinskog društvo, pri čemu „čovjek na heterotopijsko smještanje ne dolazi [uvijek] svojevrijem. Ili bolje, postoji prisila“ (12). Naposljetku, Foucault ističe da su heterotopije, „u odnosu na ostatak prostora, funkcija . . . one imaju ulogu stvoriti prostor iluzije koji razobličuje iznovice svu iluzornost realnog svijeta, sva ta smještanja unutar kojih je ljudski život pregrađen“ (11). Heterotopije, dakle, otvaraju prostor za ono što je u većinskom društvu nepoželjno i nepodobno, a ujedno kroz tu alternativnost prokazuju mehanizme koji vladaju općim društvom. Zbog toga inverzija heterotopijskog prostora može biti subverzivna spram većinskoga društva ili naprosto zrcaliti njegov *status quo*.

Svoju drugu teoriju korisnu za ovaj rad, onu o biopolitici, Foucault najpoznatije obrazlaže u *Nadzoru i kazni* (1975) i prvom svesku *Povijesti seksualnosti I.: Volja za znanjem* (1978), a pod njom podrazumijeva zamjenu srednjovjekovnih okrutnih metoda mučenja, kažnjavanja i smaknuća i spektakala tih činova s

nadzorom i kažnjavanjem humanijim metodama. Prema Foucaultovu viđenju, između kraja osamnaestog i početka devetnaestog stoljeća došlo je do smjene barbarskih metoda mučenja i kažnjavanja u korist zatvora, sa striktno određenim rasporedom i humanijim metodama nadzora i kažnjavanja, kroz „sustav prisile i lišavanja, obveza i zabrana“ (Foucault, *Nadzor i kazna* 11). Kako kaže: „[k]ažnjavanje se od umijeća izazivanja nepodnošljivih osjeta pretvorilo u ekonomiju oduzetih prava“ (11). Međutim, Foucault razotkriva mračnu stranu te navodno napredne humanosti koja težište sa smrti i ubijanja premješta na život i sveobuhvatnu zaštitu života, a koja se očituje u neprestanom nadzoru života pojedinaca, svakog pokreta te restrikcije mišljenja i djelovanja. Vlast sada „po-tiče, pojačava, kontrolira, nadzire, povećava i organizira sile koje podčinjava: vlast . . . [ima za] cilj proizvesti sile, omogućiti njihov rast i uskladiti ih prije nego ih sprečavati, podčinjavati ili ih zatirati“ (Foucault, *Povijest seksualnosti* 120). Odnosno, nadzor usmjeren na pojedinca sada ima za cilj da život „osigura . . . održava ga ili ga razvija“ (120). Te detaljne metode nadzora i biopolitičke kontrole pojedinaca Foucault karakterizira kao vodeću ideologiju suvremenog društva koja „zatorsku prirodu društva“ (Booker 23, prevela J. P. Š.) prenosi na sve pripadnike društva, bili oni zatvorenici ili navodno slobodni pojedinci.

Kaznilački elementi iz zatvora i kaznionica, dakle, neprestani nadzor i strogo uređena pravila života, prenose se na druge društvene institucije i život općenito, pretvarajući čitavo društvo u jedan veliki Panoptikon. Pojam je to koji Foucault u *Nadzoru i kazni* preuzima od Jeremyja Benthama, a odnosi se na zatvor koji svojom arhitekturom s centralnim tornjem i ćelijama koje ga okružuju omogućava neprestani nadzor nad zatvorenicima. Zatvorenici pak sa svojeg položaja ne mogu sa sigurnošću znati kada ih netko iz centralnoga tornja promatra, stoga internaliziraju mehanizme kontrole i sami cenzuriraju svoje ponašanje, nadzirući sami sebe (Foucault, *Nadzor i kazna* 205–210). Upravo ti mehanizmi nadzora i internalizirana autocenzura primjenjivi su na većinsko društvo izvan zatvora, a koje čine institucije s jednako tako strogim obrascima i pravilima ponašanja: škole, bolnice, vojske i slično. Povod tomu Foucault vidi u lakšem podčinjavanju i iskorištavanju pojedinaca budući da ih režimi na taj način pretvaraju u „pokorna tijela“ (*Nadzor i kazna* 139) i koriste se njima za dobrobit cijeloga društva.

Razvojem tehnologije i kapitalizma, biopolitički nadzor i zlouporaba pojedinaca poprimili su strahovite razmjere, a osujećeni ideali humanosti prosvjetiteljstva pokleknuli su pred željom za profitom. Foucault tvrdi da je biopolitika

strelovitim tehnološkim razvojem postigla „moć da se jedno stanovništvo izloži sveopćoj smrti [kao] naličje . . . moći da se drugom jamči očuvanje postojanja. Načelo: moći ubiti da bi se moglo živjeti . . . [odnosi se na] biološko postojanje nekog stanovništva“ pri čemu je „genocid doista san modernih vlasti“ (*Povijest seksualnosti* 121). Štoviše, „biomoć je motor koji pokreće genocidalne aspekte razvijenog kapitalizma. Budući da se biomoć upisuje u subjekt, ona svojeg nositelja ‘lišava’ identiteta tako što njega ili nju pretvara ili u konzumente koji gomi-laju sve što vide, ili u predmete, vrhunske resurse podložne eksploataciji“ (Díaz Miranda 162, prevela J. P. Š.). U kapitalističkom, konzumerističkom društvu najvažnije je pridonositi i biti koristan, a svi oni koji ne pridonose na društveno prihvatljiv način, izopćuju se i iskorištavaju, ubijaju. Stoga je u suvremenoj distopijskoj književnosti moguće primijetiti da biopolitika uključuje nasilje koje je ponekad i gore nego što je bilo u kanonskim distopijama, a smrt i ubijanje često – paradoksalno – tvore oblik doprinosa društvu (Pataki Šumiga 156). Kapitalistička usmjerenost na materijalni doprinos i korist u suvremenom društvu najčešće se odražava diskriminacijom onih koji nisu u stanju pridonositi na jednak način – Drugih, starijih, osoba s invalidnošću i slično – te veličanjem mladih i spodobnih pojedinaca. Biopolitička zaštita života tako ide u ekstrem, doslovno oduzimajući jedan život koji smatra beskorisnim, da bi štitila drugi, ali samo kako bi taj drugi, pošteđeni pojedinac što dulje ostao mlad i vitalan. Što će reći: iskoristiv kao pokorno tijelo, bilo kao radna snaga ili tvorac nove radne snage, odnosno djece.

Upravo je takav tretman starijih pojedinaca, odnosno izopćivanje, iskorištavanje i ubijanje koje društvo provodi kako bi ‘štitilo’ mlade i korisne članove svoje populacije, vidljiv u *Ustanovi* Ninni Holmqvist, te je predmet narednih dvaju analitičkih poglavlja.

2. Ustanova kao starački dom i heterotopija

Eliminacija starosti u korist mladosti nije nov motiv u (fiktivnim) distopijskim društvima. Osim već spomenute *Djece čovječanstva*, tematizira je i kanonski distopijski roman *Vrli novi svijet* Aldousa Huxleyja, prvi put objavljen 1932. godine. U njemu vlada društvo usmjereno isključivo na mladost, a Huxleyjevi čitatelji lišeni su uvida u bogat unutarnji svijet starijih ljudi jer su svi građani Svjetske Države infantilizirani i genetski programirani da zadrže mladolikost i vitalnost do šezdesete, nakon čega naglo umiru, a njihova se tijela kremiraju u svrhu proizvodnje fosfora (Huxley 88). Pojedince iz prirodnih rezervata,

koji nisu genetski modificirani i prirodno stare, već s četrdeset godina proglašavaju „strašn[om] nakaz[om] sredovječnosti“ te se zgražaju zbog njihova „[p] odbuhlog i mlohavog mesa“ (166). U sličnom duhu, u *Djeci čovječanstva* o državnim novčanim poticajima koji stariju populaciju doslovno potiču na samoubojstvo (James 11) i masovnim ritualima samoubojstva staraca koji su zapravo ubojstva koje orkestrira režim čitamo iz vizure relativno mladoga protagonista (106–107). *Ustanova* se od tih distopijskih vizija razlikuje tako što u cijelosti donosi perspektivu starije žene i njezina još starijeg ljubavnika, ističući time sve češće zanemareniju činjenicu da (unutarjni) život pojedinca i njegova ili njezina vrijednost ne prestaje nakon što osoba navrší pedeset, odnosno šezdeset godina.

Dorrit Wegger glavna je junakinja *Ustanove*, ujedno pripovjedačica i fokalizator romana kroz opise svoje svakodnevnice u ustanovi i niz „analepsa“ (Genette, prema Grdešić 34) iz razdoblja prije dolaska. Dorrit je cijeli život zazirala od spona braka te je nakon pobačaja u mladosti, kada je smatrala da bi joj rano majčinstvo narušilo šanse za ispunjen život i karijeru, imala tek površne seksualne odnose, konkretno s oženjenim muškarcem, Nilsom. Iako zarađuje dovoljno da kupi vlastitu kuću, makar trošnu, i živi sama, njezin život i život svih žena kao što je ona – bez partnera i djece – država zakonski proglašava nepotrebnima i propisuje njihovo smještanje u ustanove za rezervni biološki materijal (Holmqvist 25). Ti „nepotrebni“ ljudi zapravo postaju rezervni biološki materijal te su ondje primorani podvrgnuti se raznim psihološkim i tjelesnim pokusima u svrhu proizvodnje lijekova, a naposljetku donirati sve vitalne organe „potrebnim“ pojedincima koji žive izvan takvih ustanova.

Kad je riječ o naratološkim elementima kroz koje roman u očima čitatelja gradi svoju distopijsku stvarnost, već od prve stranice prisutna je uporaba različitih zamjenica – *ja*, *vi* i *oni* – kojom se dočaravaju biopolitički i heterotopijski mehanizmi u romanu. U prvoj rečenici, pripovjedačica se u prvom licu predstavlja čitatelju kao ona koja tek kroči u ustanovu i svoju sobu, koja izgleda „ugodnije nego što *sam* mislila da će biti“ (Holmqvist 9, istaknula J. P. Š.). Zatim pri opisu kamera u sobi prelazi na drugo lice množine, „dok se *krećete* sobom . . . prate *vas* . . . prati što *radite*“, apelirajući na čitatelje i mogućnost da i njih zadesi ista sudbina osuđenosti na ustanovu i nadzor koji se unutra provodi. Sugerirajući „ne *smijemo* si oduzeti život ili se . . . ozlijediti . . . Ne sada kad *smo* konačno tu. To *smo* trebali riješiti ranije“ (9, istaknula J. P. Š.), pripovjedačica najzad rabi prvo lice množine. Kolektivno *mi* čest je stilističko-semantički element distopije jer u silno dehumaniziranom društvu sastavljenom od otuđenih

pojedinaca prisilno nameće jednoumlje pod krinkom zajedništva.³ To *mi*, koje protagonistica Dorritt često rabi u narativnim opisima biopolitičkog tretmana eksploatacije kojem su stanovnici ustanove izloženi, obuhvaća sve njih i funkcionira kao binarna opreka onome *oni*, koji su izvan ustanove i nadzora.⁴ *Oni* se pak pojavljuju na drugoj stranici, kada Dorrit kaže „dopustila sam *im* da dođu po mene i . . . *pokupe* me ispred moje kuće“ (Holmqvist 10, istaknula J. P. Š.), pri čemu se zamjenica *oni* odnosi na režim. Takvim jezičnim izborom roman postiže da protagonistica implicira kako čitatelj zna tko su *oni* jer živi u istom svijetu gdje se primjenjuju jednaka pravila, ali i evocirajući u čitateljima mističnu predodžbu režima na temelju izvantekstualnih spoznaja o *njima*. Enigmatični, a istodobno poznati *oni* ostat će relevantni do kraja romana jer, iako su po Dorrit došli zaposlenici Ustanove, neće joj oni u konačnici uzeti vitalne organe, nego nepoznati *oni* koji stoje iza njih, odnosno režim. Tako Holmqvist spregom forme i sadržaja stvara biopolitičku sliku ustanove kao mjesta koje izdvaja nepoželjne starije pojedince i okuplja ih na istom mjestu radi lakšeg nadzora.

Nadalje, ne proglašavaju se svi ljudi starije dobi u *Ustanovi* automatski nepotrebnima. Kriteriji prema kojima država definira nepotrebne odnosi se na: a) osobe koje nisu u stalnom partnerskom odnosu (Holmqvist 16), b) osobe koje nemaju djecu, a posebice malodobnu o kojoj je potrebno skrbiti, c) osobe koje ne moraju skrbiti o starijim i nemoćnim roditeljima (19) i d) osobe koje nisu ostvarile profesionalni sportski uspjeh (60). Iz navedenih kriterija moguće je zaključiti kako je riječ o kapitalističkom društvu orijentiranom na utilitarnost, produktivnost i tjelesnu vitalnost. Svi pojedinci moraju pridonositi: rađanjem novih pojedinaca i pokornih tijela, uspjehom koji će drugima služiti kao primjer ili kao rezerve organa za mlade i potrebne članove društva. Ustanova u koju stariji odlaze u tom je smislu heterotopija jer izmješta drukčije, one koji ne odgovaraju kriterijima i pravilima većinskoga kapitalističkog društva, na fizički

³ Kolektivno „mi“ kao narativna strategija prisutno je u kanonskim engleskim distopijama poput Orwellove *1984.* i Huxleyjeva *Vrlog novog svijeta*, a ruska distopija Jevgenija Zamjatina doslovno nosi naziv *Mi*.

⁴ Također, suosjećajni jezik kojim se službenici ustanove tijekom romana obraćaju starijim stanarima odgovara medicinskom žargonu, gdje su osoba i njezina individualnost svedeni na puke tjelesne zahtjeve i procese, ali i diskursu staračkih domova, gdje zdravstveni radnici u želji da zvuče što toplije prema korisnicima – pa im se obraćaju s, primjerice, *draga* ili *dušo*, ustvari zvuče pokroviteljski i time ih stavljaju u podčinjen položaj; oni su tu za njih i pomažu im zato što nisu u stanju brinuti se sami o sebi. A istovremeno se takvim jezičnim izborima gradi paralelna stvarnost – djelatnici su tu da olakšaju život starijima jer on više nije pod njihovim nadzorom, potičući time njihovu podložnost i pokornost.

odvojena mjesta, na kojima vrijede i drukčija pravila. Sa svim tim kriterijima čitatelj se upoznaje kroz pripovijedanje protagonistice, koja iz pozicije nemoći objašnjava zašto je, kao neostvarena i nepodobna članica većinskog društva, morala doći u ustanovu.

Za razliku od kanonskih distopija poput *1984.* i *Sluškinjine priče*, čiji su protagonisti toliko dugo u distorziranom distopijskom svijetu da su izgubili dodir sa stvarnošću (koja se 'nalazi' u prošlosti i za kojom čeznu), protagonistica *Ustanove* tek ulazi u taj svijet i upoznaje sve prostore i mehanizme. Na taj način, tekst čitatelju omogućuje polagano uživanje u distopijski svijet *Ustanove*. Sve s čime se protagonistica prvi put susreće, isto vrijedi za čitatelje. Premda futuristički element romana stavlja Dorrit u poziciju koju Northrop Frye karakterizira kao ironijsku (46) – prema kojoj čitatelj može osjećati sažaljenje⁵ jer uviđa njezin podčinjeni položaj i nepravdu kojoj je društvo u knjizi izlaže jer je starija neudana žena te prisiljena dati svoje vitalne organe – čitatelj(ica) se lako suživljava i suosjeća s protagonisticom jer narativ isprva suptilno, a zatim sve otvorenije na fiktivnim nepravdama prokazuje one u postojećem suvremenom društvu, posebice prema ženama. Uloga je književnosti i pripovijedanja općenito, kako kaže Wallace Martin, „oblik objašnjavanja nužan za razumijevanje života“ (prema Grdešić 12), a napose je to svrha društveno angažirane distopijske književnosti.

Iako Foucault navodi da ulazak pojedinca u heterotopiju nije uvijek dobrovoljan (*O drugim prostorima* 12), protagonistica *Ustanove* ubrzo je po svojem dolasku suočena s određenim prednostima u tom alternativnom prostoru. Ustrojena onkraj većinskoga društva, koje osuđuje starije ljude bez djece i posebne društvene koristi propisane nedavno uvedenim zakonom koji je prometnula „Demokratska koalicija kapitala“ (Holmqvist 28), ustanova pojedincima pruža mogućnosti samoostvarenja koje su im u vanjskom svijetu bile uskraćene. Premda riječima ravnateljice „Druge jedinice banke za pohranu rezervnog biološkog materijala“ u koju je Dorrit smještena, a koji dijele svi njezini sustanari, članovima vanjskog svijeta neugodno je u društvu nepotrebnih, kao da su bolesni i zarazni, kao da sama njihova prisutnost neminovno ugrožava podobne članove društva te su oni prema njima „katkad prezirni i podrugljivi“ (25). Fraza je

⁵ U svojoj *Kritici anatomije*, Frye donosi pet modusa likova, od kojih je zadnji ironijski i koji definira ovako: „[S]vojom moći ili inteligencijom slabiji od nas te osjećamo kao da gledamo prizor zarobljenosti, frustracije ili apsurdna . . . to vrijedi i kad čitalac osjeća da se i sam nalazi ili bi se mogao nalaziti u istoj situaciji, budući da se ta situacija prosuđuje normama veće slobode“ (46).

to koju rabi zaposlenica ustanove dok se obraća (podređenim) stanarima, opet upućujući na njihov položaj nemoći.

Iako Dorritin dolazak u ustanovu nije protekao bez otpora i boli, budući da je najprije za spas molila svojeg ljubavnika da napusti suprugu i postane njezin partner (16) te je morala napustiti voljenoga psa Jocka (17), vidljiva je usklađenost *Ustanove* s Foucaultovom tezom da „onaj koji ulazi . . . može ući samo uz posebnu dozvolu ili nakon obavljanja stanovitog broja radnji“ (Foucault, *O drugim prostorima* 12). Te radnje koje Dorrit prolazi, napuštanje odnosâ koji u očima zakona ne vrijede, moguće je promatrati kao rituale ulaska u heterotopiju ustanove. A prije nego što se suoči sa zlokočnim pokusima i doslovnim ubijanjem, alternativna pravila koja vrijede u Ustanovi polako uvode protagonisticu u svijet zamišljen kao hetero(u)topijski, u kojem „svi uvijek ima[ju] vremena jedni za druge“ (12). Utjeha je to koju će nakon smrti Majken, žene koja je tako dočekala nju, Dorrit ponoviti novopristigloj sustanarki.

Holmqvist heterotopijsku prirodu *Ustanove* tvori na način da za sve *prednosti* stanari doznaju od osoblja, koji su na poziciji veće moći spram njih. Kako će zaposlenica naglasiti, osim zajedništva i prijateljstva, na raspolaganju su im i financijska sigurnost, besplatna hrana, liječenje, sportske aktivnosti, vrtovi, dućani u kojima ništa ne plaćaju, kozmetički tretmani, kazalište, raskošni vrtovi, izložbene galerije i drugi rekreativni sadržaji (26–27). Stanovnici ustanove često ističu da si tu mogu priuštiti stvari i razonodu kakve u vanjskom svijetu nisu mogli. Na taj način ustanova ima ulogu heterotopije kompenzacije: „stvoriti drugi prostor, realan, isto tako savršen, skrupulozan i dobro uređen koliko je ovaj naš u neredu, loše uređen i mutan“ (Foucault, *O drugim prostorima* 12). Osim što starijim ljudima izopćenima u vanjskom svijetu pruža materijalna dobra koja si ondje nisu mogli priuštiti, otvara im i mogućnost za prethodno neostvarene bliske odnose. Štoviše, kada se protagonistica zaljubi u sustanara Johannesasa i stupi s njim u seksualni odnos, ističe kako im prostor ustanove pruža slobodu da kao stariji par ne skrivaju svoju ljubav i ne prakticiraju seksualne odnose samo u svrhu trudnoće (do koje naposljetku ipak dođe). Dorrit je svjesna da takav manjak osude, na koji nailaze u ustanovi, ne vrijedi u vanjskom svijetu i većinskom društvu (Holmqvist 158), budući da ono smatra kako samo mladi trebaju živjeti i biti seksualna bića. S obzirom na to, *Ustanova* služi kao intimni svjedok nemoći i obespravljenosti starijih pojedinaca u suvremenom društvu zbog stava da život i pravo na ljubav/seksualnost prestaju biti prihvatljivi nakon tridesetih, eventualno četrdesetih godina.

Pounutrenost raznih *prednosti* i biopolitička pokornost stanara ustanove, napose protagonistice Dorrit, naratološki se očituje u spomenutim analepsama, odnosno „naknadno[m] pripovijedanj[u] događaj[a] koji se zbio prije događaja o kojem se upravo pripovijedalo“ (Genette, prema Grdešić 35). Konkretno, riječ je o *eksternim* analepsama ili događajima koji su započeli i završili prije nego što je pripovjedni tekst započeo (Grdešić 35) Dorritin narativ, kao jedine pripovjedačice romana, često uključuje analepse iz njezina prijašnjeg života s obitelji u djetinjstvu (Holmqvist 19), s ljubavnikom (15) te psom (17). Međutim, moguće je primijetiti da su analepse prisutne u prvom dijelu romana, nakon što pripovjedačica tek stigne u ustanovu i još ne podlegne manipulativnom diskursu i propagandi osoblja. Kako je *oni* postupno uvjeravaju u pogodnosti koje *uživa* u ustanovi, a kojih je bila lišena vani, tako roman broji sve manje analepsi. Naposljetku – kada Dorrit pronađe ljubavnika i sreću unutar ustanove – tekst se usredotočuje na Dorritinu sadašnjost i tvori linearnu fabulu, bez analepsi i prolepsi.

Za Foucaulta, starački je dom heterotopija, odnosno subverzivan prostor, jer je u modernom društvu „aktivnost pravilo, [pa] neaktivnost starosti čini svojevrsan otklon“ (Foucault, *O drugim prostorima* 11). Osim odsutnosti mladosti i potrebe za razmnožavanjem, ideologija modernog društva ima za cilj ocrniti starenje i starost iz dodatnih razloga. U svojoj knjizi *Why Grow Up? Subversive Thoughts for an Infantile Age* (2015), filozofkinja Susan Neiman kritizira modernu opsesiju mladošću i zagovaranje dvadesetih godina kao vrhunca života i sreće te reprodukcije kao smisla života:

Onima između osamnaest i trideset godina neprestano se tvrdi kako su to najbolje godine njihova života, iako je to desetljeće često upravo najteže – i postaje sve teže zbog strukturnih normi i kraha ekonomske stabilnosti. I umjesto da ih se potiče da na kompleksnu sumnju i borbu u tim godinama reagiraju tako što će ih odlučiti prerasti, mladi neprestano slušaju kako im u odrasloj dobi neće biti nimalo bolje. „Uživajte u najboljim godinama svojeg života“ zvuči veselo, ali sadrži zlokobnu poruku: sve dalje bit će samo gore. (Neiman 102, prevela J. P. Š.)

Kao ideološke razloge zbog kojih se mladost veliča i starost ocrnjuje, Neiman navodi da „sile koje oblikuju naš svijet nisu zainteresirane za prave odrasle ljude kao u Kantovo doba, zato što djeca tvore poslušnije subjekte (i konzumente)“ (88), što također evocira Foucaultov pojam pokornih tijela. U stvarnom se svijetu starost, i mudrost koja s njom dolazi, poništava, odbacuje se kao nevri-

jedna u slučaju da nije – a katkada čak i ako jest – praćena konzumacijom i (re) produktivnošću. *Ustanova* takav zastrašujući i opasni trend živopisno pretače u heterotopijske prostore koje starije „nepotrebne“ pojedince uvjerava da su sigurni i zaštićeni, pruža im sve pogodnosti osim slobode, a istodobno ih indoktrinira argumentima o logičnosti i plemenitosti njihova davanja vitalnih organa, o čemu će detaljnije biti riječi u idućem poglavlju.

Još jedan čest heterotopijski prostor koji Foucault opisuje jesu vrtovi: „Vrt, to je najsitniji djelić svijeta i istodobno sveukupnost svijeta. Vrt je od početka Antike vrsta sretne i univerzalne heterotopije (iz koje su izvedeni naši zoološki vrtovi)“ (Foucault *O drugim prostorima*, 14). Jedan takav vrt čini heterotopiju unutar heterotopije ustanove: „izgledao je poput impresionističke slike: eksplozija boja, savršene, pomno osmišljene kompozicije, točkast, pomalo mutan u obrisima . . . ali bilo je sasvim očito da su sve kombinacije i kontrasti biljaka i boja ondje s razlogom“ (Holmqvist 41). Osim što funkcionira kao ključna sintagma cijelog romana i makrostilem, vrt je i snažan stilistički element u romanu jer tvori fiktivnu ekfrazu (Bagić 217). Uporabom bezvezničkog nabranjanja nauštrb cjelovitih rečenica nastaje sintaktostilistički postupak koji raspršuje ekfrazu na stilističkoj razini s ciljem postizanja dezorijentirajućeg učinka. Vrt je ondje, živ, blještav i šaren, kako bi zaokupio i preplavio korisnike te im odvratio misli od njihove neizbježne sudbine.

Raskošan zimski vrt koji Dorrit doživljava kao ugodan i prepun boja, i koji smiruje, i semantičko je utjelovljenje svrhe koju ustanova pruža društvu – one koja mu omogućuje vječnu mladost i zamjenu staroga (čovjeka) novim umjesto da prolazi kroz prirodne procesa rađanja, sazrijevanja i umiranja:

[U] tom zimskom vrtu cijele je godine vladalo proljeće i ljeto. Mimoze, bugenvilije, rododendroni, ruže, božuri, tulipani i potočnice, cvjetali su tjedan za tjednom, mjesec za mjesecom. Sve je bilo ili tek procvalo ili u punom cvatu, nikada požutjelo, uvelo ili mrtvo. U zimskom vrtu ništa nije umiralo . . . Na stablima citrusa, naranče, limuni, mandarine i grejповi nikada nisu sazrijevali. Ali njihove malene bijele mirisne latice otpale bi nakon kratkog razdoblja cvjetanja . . . Ali pupoljci s kojih su otpadale nikada se nisu razvili u voćke. Umjesto njih, nakon nekog vremena, procvali bi novi cvjetovi. (Holmqvist 50)

Usred te flore koja, premda je živa, na umjetan način postiže neprestanu mladost i dojam prirodnosti, stanovnici su cvijeće koje ne dobiva priliku *izrasti*

u plod koji će dozrjeti i istrunuti, i kojima se samo nastoji nametnuti dojam da su slobodni. Iako svojim posjetiteljima pruža spokoj i prostor za kontemplaciju, vrt istodobno funkcionira kao biopolitički prostor nadzora – kao i svaki drugi kutak u ustanovi – kroz koji se stanovnici prate, upućujući na zlokobnu pozadinu alternativnog prostora koji djeluje kao utopijsko sklonište za starije ljude, a zapravo je ljudska klaonica koja ubija, uzima vitalne organe i provodi pokuse s bojnim otrovima sličnima onima u koncentracijskim logorima tijekom Drugoga svjetskog rata. Uljuljkana heterotopijskim prednostima koje joj ustanova podmeće, Dorrit će namjerno s uma smetnuti svoju sudbinu, no postaje je svjesna već pri prvom susretu s dotičnim vrtom, opremljenim kamerama i mikrofonima pomoću kojih ih nadziru: „Sjedile smo u tišini. I nakon nekog vremena ustale smo s klupe i krenule dalje. U tom se trenutku začulo mehaničko zujanje negdje iz grmlja iza nas . . . Mir je bio uništen, kao probušen. Odjednom sam osjetila kako se smrzavam“ (Holmqvist 42–43).

3. Krinka biopolitičke zaštite života

Ustanova je ustvari medicinski kompleks u kojem boravi velik broj ljudi sa strogo određenim zadaćama i čije se kretanje nadzire. Premda su okruženi vršnjacima i sebi sličnima, izoliranost stanovnika ustanove od vanjskog svijeta i više je nego restriktivna:

[O]dsad nisam mogla doći u doticaj s vanjskim svijetom, ni putem pisma, ni mejlova, ni poruka, ni telefonskih razgovora . . . Odsad za mene telefon ima samo internu liniju, a što se tiče interneta, bilo mi je dopušteno surfati samo pod nadzorom, što je značilo da neki funkcionira ili netko od osoblja sjedi pored mene. (Holmqvist 20)

Sudjelovanje u stvarnom svijetu zabranjeno je i kroz komentare na forumima, objavama, javljanju na oglase ili sudjelovanje u istraživanju. Odmah po dolasku, stanovnicima se dodjeljuje vlastita soba, no iako to na prvi pogled odaje dojam privatnosti, svaki kutak njihove sobe pokriven je kamerama i mikrofonima, pa čak i u ormarima te ispod sudopera. Nadzire se apsolutno svaki aspekt njihova života, kao u zatvoru: „Jesti, spavati, čitati, pisati, gledati televiziju, razgovarati na telefon, prati zube, kopati nos ili uši, tuširati se, obavljati nuždu, mijenjati tampone: sve sam to obavljala pod nečijim nadzorom“ (97). Taj hladni, klinički opis njihove svakodnevice stilistički dočarava biopolitički nadzor u romanu. Društveni i prividno vanjski prostori također su opremljeni kamerama

i mikrofonima, kojima upravljaju osobe u „kontrolnom tornju“ (101) i „ekipe iz nadgledanja“ (43), što evocira Benthamov Panoptikon kojim Foucault karakterizira moderno društvo. Potvrdu stalnog nadzora vidimo nakon „završne donacije“ (101) Majken, prijateljice koju je Dorrit stekla u Ustanovi, kada protagonistica doživljava psihički slom i zaključava se u svoju sobu, no nadzornici obavještavaju službenike ustanove te oni otključavaju njezina vrata izvana i vode je psihologu.

Iako u doba kada je Foucault pisao teoriju biopolitike nije bilo kamera i sličnih tehnoloških nadzornih izuma, njegova je teorija i dalje relevantna jer se svijet uporabom takve tehnologije pretvara u digitalni Panoptikon u kojem prisutnost uređaja koji snimaju i ‘prisluškuju’ nameće prilagodbu ponašanja pojedinaca i u privatnosti, koju u potpunosti prestaju imati. Također nameće i njihovo internaliziranje nedostatka privatnosti i nadzor kojem su izloženi te mirenje s njima. To potvrđuje i protagonistica *Ustanove*, koja nakon početnog opiranja, poput situacije u kojoj „pokaz[uje] srednjak kameri“ (Holmqvist 18), prihvaća nadzor u najintimnijim trenutcima, poput seksualnih odnosa s Johannesom: „svi smo bili stalno nadgledani, što god da smo radili, i do sada sam već prestala tome pridavati ikakav značaj . . . postalo mi je normalno, gotovo prirodno“ (126). Pritom je moguće ponovno istaknuti protagonističine jezične izbore i miješanje prvog lica množine s prvim licem jednine, pri čemu se postiže naratološki učinak njezinog internaliziranja biopolitičkog nadzora i svodenja pojedinca na dehumaniziran dio većeg kolektiva.

Prema biopolitičkim načelima, neprestani nadzor služi zaštiti njihovih tijela jer, prema pravilima ustanove, „ne smijemo si oduzeti život ili se na neki način ozlijediti“ (Holmqvist 9), no pravi je razlog taj da njihova tijela služe drugima, onima koje društvo deklarira potrebnima. Svaki stanovnik ustanove obvezan je, u zamjenu za besplatan smještaj, bogatu nutritivnu hranu i rekreativne sadržaje koje si uglavnom nisu mogli priuštiti u vanjskom svijetu (159), prolaziti kroz različite tjelesne i mentalne eksperimente, uzimati propisane lijekove i ispunjavati određene zadatke. U početku su to vrlo blaga testiranja, poput psiholoških testiranja i lijekova koji izazivaju blag oblik narkolepsije pa se stanovnike često viđa kako spavaju na za to nepredviđenim mjestima (53). Protagonistica, primjerice, isprva sudjeluje u pokusu kojim se mjere razine hormona tako što odrađuje kondicijske treninge (75). Također, ti pokusi nad njihovim tijelima u početku služe kao odgoda ili zamjena za donacije organa. No donacije s vremenom postaju neizbježne, premda su i one raspoređene, takoreći, po stupnjevima. Isprva

su to zahvati koji ne ugrožavaju izravno život onih na kojima se provode, poput vađenja jajnih stanica, bubrega, rožnice i slično.

S vremenom ustanova razotkriva svoju pravu biopolitičku prirodu koja počiva na kapitalističkoj eksploataciji tijela staraca koji nastanjuju ustanove. Eksperimenti postaju zahtjevniji i opasniji, doslovno ubojiti, a donacije debilitirajuće ili smrtonosne. Osim završnih donacija (Holmqvist 101), koje podrazumijevaju uzimanje vitalnih organa poput srca i pluća, bez kojih osoba umire, na stanovnicima ustanove provode se i pokusi koji ubijaju. Jedan je takav primjer diseminacija antidepresiva u svrhu testiranja, za koji se ispostavlja da greškom sadrži bojni plin i nepovratno razara živčani sustav onoga koji ga uzima (146–147, 151). Nakon što nekolicina protagonističnih prijatelja razvije teške simptome i oštećenja, ustanova sve sudionike pokusa brže-bolje ubija kako bi iskoristila njihove organe dok nisu sasvim propali. Time se potvrđuje da biopolitika, koja kao svoj cilj proklamira zaštitu života, ustvari iskorištava i ubija. A internalizirana pokornost očituje se u Dorritinoj izjavi nakon što potajno sazna detalje o opasnom pokusu i njegovim kobnim posljedicama: „mrtva tijela uvijek dobrodošla za istraživanja i poučavanje“ te se nada da su „posmrtni ostaci od Erica i ostalih ipak na neki način bili od koristi“ (151).

Internalizaciji utilitarnog svjetonazora pridonose razgovori sa službenicima i psiholozima, koji se nude kao usluge korisnicima: „Jer odsad je važno da me održavaju u dobrom stanju i dobrog zdravlja u svakom smislu. Jer u tome je i smisao svega ovoga“ (Holmqvist 20). Nakon što Dorritina prijateljica Majken prođe završnu donaciju i umre, Dorrit pokazuje fotografiju žene koja je primila Majkeninu gušteraču, samohrane mlade majke četvero malodobne djece koja mora privređivati za obitelj i skrbiti o starijim roditeljima i k tome radi kao medicinska sestra. Protagonistica pritom živo sažima biopolitički postulat iza ustanove u kojoj se nalazi:

[M]islila sam da je moj život moje vlasništvo . . . Da njime slobodno raspolažem i da nitko drugi ne može polagati pravo na njega . . . Ali sad sam se predomislila. Ja ustvari uopće ne posjedujem vlastiti život, neki drugi ljudi ga posjeduju . . . moćni ljudi . . . Država ili gospodarstvo ili kapital. Ili mediji. Ili svi zajedno. Ili su gospodarstvo i kapital jedno te isto? Kako god: oni koji brinu za gospodarski rast i demokraciju i blagostanje, oni su vlasnici mog života. Oni su vlasnici života svih ljudi. A život je kapital koji treba pravedno raspodijeliti među građanima na način koji najbolje

doprinosi umnožavanju i rastu, blagostanju i demokraciji. Ja sam samo upraviteljica, upravljam svojim vitalnim organima. (102–103)⁶

Takvo viđenje nadzora i kontrole nad životom koja nadilazi ovlasti pojedinca, a očituje se u različitim sustavima koji taj život i tijelo prožimaju po vlastitom nahođenju, u potpunosti odgovara Foucaultovu viđenju biopolitike: „tijelo je također izravno uronjeno u političko okružje; odnosi moći imaju na njega neposredno djelovanje; prožimaju ga, obilježavaju, uspravljaju, podvrgavaju mučenju, primoravaju na razne poslove“ (*Nadzor i kazna* 25).

Kapitalistički fokus na tijela kao na proizvođače potvrđuje i sama protagonistica: „Ja živim za kapital . . . Živim i umrijet ću kako bi se povisio bruto domaći proizvod“ (Holmqvist 104). Osim što profitiraju ljudi izvana koji dobivaju organe koji se uzimaju stanovnicima Ustanove, profit je motiv i njezinih djelatnika. Kako kaže Potter, mladi službenik s kojim se Dorrit sprijatelji: „Skoro sam dao otkaz. . . Teško je gledati kako se odnose prema vama ovdje“ (158), ali „Valjda sam svjestan da si to ne mogu priuštiti. Moja partnerica je trudna. Dobit ćemo blizance, moramo se preseliti u veći stan“ (159). Unatoč savjesti i etičkim načelima koja prakse u Ustanovi očito krše, ipak je riječ o zaposleniku koji je potreban društvu, odnosno mora privređivati kroz posao da bi se mogao skrbiti o partnerici i njihovoj djeci, pa makar u opisu njegova posla stajalo omogućavanje zlorabe i ubijanja nedužnih starijih pojedinaca.

4.1. *Žensko tijelo u raljama biopolitike*

Premda *Ustanova* na prvi pogled jednako tretira sve svoje starije pojedince, izdvajajući žene i muškarce bez djece i naročitih uspjeha i unosnih poslova, iskustvo njezine protagonistice ipak ukazuje na izraženu biopolitičku spregu nadzora i kontrole te (starijega) ženskog tijela.

Tomu najprije svjedoči biološki opravda(va)na, niža dobna granica prema kojoj se žene smješta u Ustanovu; žene odlaze s pedeset navršениh godina, a muškarci sa šezdeset. Kako tvrdi Dorrit: „To je sasvim prirodno jer oni proizvode kvalitetne spermije puno duže nego što mi proizvodimo jajne stanice“

⁶ Fraza „upravljam svojim vitalnim organima“ zapravo ne dočarava pravu istinu o protagonističnim riječima. Točnije bi bilo, kao u engleskom prijevodu „I am only a steward, *taking care of my vital organs*“ (Holmqvist *The Unit*), odnosno „*skrbim o svojim vitalnim organima*“. To bi značilo, kao što protagonistica i poručuje, da ona nije vlasnica tih organa, nego je vlasnik netko drugi, a ona je dužna čuvati ih i skrbiti se o njima kako bi koristili tim drugima, iako ona sama ne raspolaže njima osim privremeno, dokle joj ustanova dopusti.

(Holmqvist 23). Međutim, posrijedi je zlouporaba biološke činjenice ili „biološki esencijalizam“ (Woodward, „Introduction“ xiv, prevela J. P. Š.) koji se u patrijarhalnom društvu prelijeva u sve druge sfere života – ekonomsku, društvenu, psihološku – i prema kojoj se „žensko tijelo izvrgava analitičkom pogledu ljudskih znanosti daleko više nego muško“ (King 31). Drugim riječima, na žensko se tijelo gleda isključivo kroz prizmu reproduktivne sposobnosti (31) i zato dobni prag koji žene u *Ustanovi* otpisuje kao nepotrebne nije proizvoljan broj, nego posljedica poveznice s menopauzom i prestankom reproduktivne sposobnosti. Mnoge feministice i druge teoretičarke ističu da su:

žene u *mainstream* kulturi . . . pogođene starenjem . . . daleko brže nego muškarci. Taj simbolični susret sa starošću događa se kada one – mi – navršše pedeset, dob koja se poklapa s biološkom oznakom menopauze, događajem (ako ga možemo tako nazvati), koji u našoj kulturi ima negativan predznak. Na Zapadu se ženska privlačnost odavno povezuje s mladošću, a starije se žene percipira kroz pogrdne termine „menopauze“ i „postmenopauze“. Stoga nije slučajnost da mnoge žene oko pedesete prolaze *iskustvo* starenja, pri čemu to iskustvo nema svoj muški pandan, a onda ni jednake psihološke, društvene i ekonomske posljedice po muškarce. Pod iskustvom starenja primarno se referiram na internalizaciju kulturnog zazora i odbojnosti spram starenja, koje se smatra propadanjem, a ne razvojem i promjenom. (Woodward, „Introduction“ xiii)

Dorrit je u većinskome društvu nepoželjna jer se nije ostvarila kao majka, stoga nije imala nikoga za koga bi živjela niti je itko trebao nju da bi preživio. No društvene predrasude i biopolitički nadzor nad isključivo ženskim tijelom u modernom društvu roman ističe u situaciji kada Dorrit, unatoč biološkim izgledima (Holmqvist 177), zatrudni u *Ustanovi*.

Da se majčinstvo nameće kao društveni cilj svakoj ženi očituje se u njemu kao ‘olakotnoj okolnosti’ zbog koje bi žena u Holmqvistinu futurističkom društvu ostala potrebna i imala pravo na nastavak svoje života kroz starost pa sve do prirodne smrti. Dorritina trudnoća pokazuje kako društvo ne nalaže samo da se žena ostvari kao majka, nego da to obvezno učini u mladosti, a ne u odmaklim godinama. Kada Dorrit dođe na obvezni ginekološki pregled, liječnica neprestano ističe „Ovo je nešto izvanredno . . . Mislim na *normalne* slučajeve . . . U *normalnim* slučajevima tijelo više ne proizvodi jajne stanice – iako menstruacija može trajati i nakon četrdeset i pete godine“ (Holmqvist 177, istaknula J. P.

Š.).⁷ Ta trudnoća, premda Dorrit donosi radost te bi po logici trebala predstavljati njezin spas od nepotrebnosti i preuranjene smrti u Ustanovi, ne smatra se normalnom. Razlog tomu jest njezina starija dob, stoga joj se predlaže „donirati zametak za transplantaciju ili izvesti trudnoću do kraja i dati dijete na usvajanje“ (180). Iako njezino dijete jest „potrebno“, protagonističin se status nepotrebnog pojedinca ne mijenja jer je za većinsko društvo previše stara da bi bila podobna majka. Djelatnici ustanove iz svoje je pozicije moći upozoravaju da će ona i njezin partner biti vršnjaci djedova i baka vršnjaka svojeg djeteta, zbog čega će se ono „osjećati drugačijim i biti odbačeno od društva, možda čak i zlostavljano“ (182), potvrđujući činjenicu da je roditeljstvo nužno, ali pod određenim (mladenačkim) uvjetima, inače se smatra nepodobnim i sramotnim.

Posljedica je to netrpeljivosti suvremenoga društva spram starosti, koja se, kako tvrdi Kathleen Woodward, pojedincima nameće ne samo kao biološka činjenica, nego i kao ograničavajući i štetan produkt mladenački orijentirane kulture. Dapače, Woodward poziva na djelovanje i razliku toga dvoga: „Moramo . . . pomno razlikovati biološko starenje i starenje koje proizvodi kultura“ (Woodward, „Introduction“ xv). I premda u većinskom društvu biopolitička pravila nalažu, ili bi barem trebala nalagati, zaštitu života, Dorrit napominje kako je jedna njezina prijateljica zatrudnjela s četrdeset šest godina pa joj je predloženo da abortira (Holmqvist 178). Razlozi se ponovno svode na rizike za razne poremećaje i deformacije djeteta i komplikacije u trudnoći zbog starosti majke (i nešto manje oca), ali temeljni se razlog svodi na kapitalistički profit. Naime, „Melindi je rečeno – objektivno i bez okolišanja – koliko će njezina odluka da rodi dijete koštati društvo ako dijete bude imalo neki hendikep. Pokazala mi je izračun i tu je sve bilo crno na bijelom: radilo se o desetinama milijardi gubitka“ (178–179).

Odbijanje Ustanove da Dorrit poštedi život zbog njezine starosti i posljedice društvene nepodobnosti za majčinstvo pokazuje da je sve zapravo skup orkestriranih pravila i da ustanova samo osigurava broj pojedinaca koji moraju umrijeti da bi većinsko društvo uspješno funkcioniralo, ponovno evocirajući Foucaultovu tvrdnju da je genocid san modernih vlasti (*Povijest seksualnosti* 121), a da je objašnjenje na kojem takva okrutna praksa počiva čista prevara i eksploatacija onih koje se smatra nevrijednima – starijih ljudi – što je rezultat

⁷ Osim binarnih opreka *mi/oni*, *unutarnji svijet* / *vanjski svijet*, ovdje je prisutna i opreka *normalno/nenormalno*, čime se stilistički gradi opozicija između pravila fiktivnog većinskog društva u romanu i margine na koju je njegova protagonistica smještena kao *nenormalna*.

čiste ideologije i kulta mladosti, društva orijentiranog na profit te gubitka etike i morala. A Dorritina odluka da se vrati i rodi u Ustanovi te dijete da na posvajanje, nakon što je uspjela pobjeći, svjedoči „psihološkim metodama i igrama moći koje se rabe da bi stanovnike kontrolirali i pobrinuli se da nemaju motivaciju pobjeći“ (Deutch Schotland 179–180). Njezin povratak u ralje biopolitičke smrti mogao bi biti posljedica nadzora Ustanove koji se proteže i izvan njezinih fizičkih granica, ali je izglednije da je riječ o internaliziranim ograničavajućim predrasudama o starijem majčinstvu koje joj je društvo nametnulo, a Ustanova potvrdila, i koje zapravo vrijede u modernom društvu.

Zaključak

Foucault vidi zatvore, staračke domove i škole kao heterotopije, mjesta na koja se sklanja one koji odudaraju od većinskoga društva, ali ističe i zatvorsku narav suvremenog društva (Booker 23), u kojem se strog raspored i metode nadzora, koji primarno obuhvaćaju zločinca, primjenjuju i na obične, slobodne, pojedince te ih se pretvara u pokorna tijela. Foucault to objašnjava pomoću Panoptikona Jeremyja Benthama, staklenog zatvora koji u svakom trenutku omogućuje praćenje pojedinaca, što rezultira njihovim internaliziranjem nadzora i cenzuriranjem vlastitog ponašanja, mišljenja i djelovanja. Distopijska književnost često počiva na biopolitičkim postulatima, a suvremena distopijska produkcija opetovano pokazuje da smrt i ubijanje postaju metode kojima marginalizirani pojedinci postaju korisni većinskom društvu (Pataki Šumiga 156). U *Ustanovi* švedske autorice Ninni Holmqvist, ti koje se izopćuje i iskorištava jesu stariji ljudi koji nemaju djece i ne rade unosne poslove, zbog čega ih društvo orijentirano na mladost i profit smatra beskorisnima.

Kroz perspektivu pedesetogodišnje žene i njezina šezdesetogodišnjeg ljubavnika, koje futurističko švedsko društvo smješta u posebne ustanove gdje su povrgnuti medicinskim testiranjima i donaciji vitalnih organa u korist mlađih i podobnijih članova društva, Holmqvist istodobno stvara heterotopijski prostor u kojem izopćeni stariji pojedinci nailaze na razumijevanje, prihvaćanje i bliske odnose koje nisu uspjeli ostvariti u većinskom društvu, ali su istodobno te međuljudske i materijalne ‘dobitke’ primorani platiti izlaganjem svojih tijela (zlo) uporabi od strane Ustanove i njezinih medicinskih djelatnika. Holmqvistina *Ustanova* u tom smislu progovara o važnosti inkluzivnosti svih naraštaja i pojedinaca, bez obzira na dob i tjelesni kapacitet, te naglašava štetnost predrasuda prema starijim ljudima kao beskorisnom teretu, prokazujući surove biopolitičke

mehanizme koji vrše neprestani nadzor nad pojedincima te ih odbacuje ili (zlo) rabi njihova tijela u korist kapitalizma.

Osim temom i motivima, roman svojim naratološkim elementima pomaže čitatelju da lakše postigne imerziju, odnosno uživljavanje u tekst i distopijski/heterotopijski/biopolitički svijet *Ustanove* koji se njime uobličuje. Analiza sadržaja i narativnih strategija pokazuje kako mehanizmi izopćavanja, nadzora i kontrole nisu prisutni isključivo na motivskoj razini, nego da prožimaju i narativnu strukturu i jezični izraz romana. Fokalizacijom starije i odbačene protagonistice u Fryevom ironijskom modusu, koja tek ulazi u ustanovu, čitatelj se kroz opozicije *mi/oni* upoznaje s biopolitičkim mehanizmima *ageizma* i eksploatacije tijela u tom fiktivnom svijetu, a koji služi kao upozorenje za nepravde koje trpe *starci* u stvarnom društvu. Pritom su vidljive paralele s narativnom strukturom kanonskih distopijskih romana poput *1984.* i *Sluškinjine priče*, postojanost distopijskog žanra, ali i originalnost Holmqvistina romana.

Citirana literatura

- Bagić, Krešimir. *Rječnik stilskih figura*. Školska knjiga, 2012.
- Barman Roy, Aditi, i sur. „Shopping in The Human Body Store: The Biopolitical Logic of Organ Commodification in Ninni Holmqvist’s *The Unit*.” *Symposium: A Quarterly Journal in Modern Literatures*, sv. 79, br. 1, str. 101–115.
- Booker, M. Keith. *The Dystopian Impulse in Modern Literature. Fiction as Social Criticism*. Greenwood Press, 1994.
- Deutch Schotland, Sara. *Disability and Disease in Utopian and Dystopian Fiction: Justice and Care Perspectives*. University of Maryland At College Park, 2011. Doktorska disertacija.
- Díaz Miranda, Ángel M. „Post-Apocalyptic Visions: Biopolitics, Late Capitalism, and Trauma in *Children of Men* and *Naked City Spleen*.” *Transmodernity*, sv. 6, br. 2, 2016, str. 157–170.
- Foucault, Michel. *Nadzor i kazna: radanje zatvora*. Prevela Divina Marion, Informator: Fakultet političkih znanosti, 1994.
- . „O drugim prostorima.” Preveo Stipe Grgas, *Glasje*, sv. 3, br. 6, 1996, str. 8–14.
- . *Povijest seksualnosti 1.: Volja za znanjem*. Preveo Zlatko Wurzberg, Domino, 2013.
- Frye, Northrop. *Anatomija kritike*. Prevela Giga Gračan, Golden marketing, 2000.
- Genette, Gérard. „Tipovi fokalizacije i njihova postojanost.” Prevela Dubravka Celebrini, *Suvremena teorija pripovijedanja*, uredio Vladimir Biti, Globus, 1992, str. 96–115.
- Grdešić, Maša. *Uvod u naratologiju*. Leykam International, 2015.
- Holmqvist, Ninni. *Ustanova*. Prevela Željka Černok, V.B.Z., 2022.
- . *The Unit*. Prevela Marlaine Delargy, Other Press, 2006.

- Huxley, Aldous. *Vrli novi svijet*. Preveo Stanislav Vidmar, Biblioteka Kronos, 1998.
- James, P. D. *The Children of Men*. Faber & Faber, 2018.
- King, Angela. „The Prisoner of Gender: Foucault and the Disciplining of the Female Body.“ *Journal of International Women’s Studies*, sv. 5, br. 2, 2004, str. 29–39.
- McCormack, Donna. „The Dystopian Clinic: Organ Banks and Living Donors in *The Unit and Never Let Me Go*.“ *Imagining Spaces / Places*, University of Helsinki, 24–26 August 2011, str. 35. [Knjižica sažetaka]
- Neiman, Susan. *Why Grow Up? Subversive Thoughts for an Infantile Age*. Farrar, Strauss, and Giroux, 2014.
- Pataki Šumiga, Jelena. *The (Ab)Use of the Body in Contemporary Anglophone Dystopian Novel*, Filozofski fakultet u Osijeku, 2024. Doktorska disertacija.
- Vint, Sherryl. *Biopolitical Futures in Twenty-First-Century Speculative Fiction*. Cambridge UP, 2021.
- Wasson, Sara. *Transplantation Gothic: Tissue Transfer in Literature, Film, and Medicine*. Manchester UP, 2020.
- WHO. „Ageing and Health.“ www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/ageing-and-health. Pristupljeno 24 sij. 2025.
- Woodward, Kathleen. „Introduction.“ *Figuring Age: Women, Bodies, Generations*, ur. Kathleen Woodward, Indiana UP, 1999, str. ix–xxix.
- . *Aging and Its Discontents: Freud and Other Fictions*. Indiana UP, 1991.

NO LIFE FOR OLD (WO)MEN: BIOPOLITICS AND HETEROTOPIA IN NINNI HOLMQVIST'S *THE UNIT*

Jelena PATAKI ŠUMIGA

Josip Juraj Strossmayer University of Osijek

Faculty of Humanities and Social Sciences

Lorenza Jägera 9

HR – 31 000 Osijek

jpataki@ffos.hr

According to the WHO, in 2020, the number of people over sixty was five times higher than the number of children under five, whereas by 2050, the global population over the age of sixty is expected to almost double, from 12 to 22% (“Ageing and Health”). Clearly, the elderly population is growing, and so is the need for adequate care and treatment of older individuals. Obsessed with youth, our modern capitalist society views old age as a biological flaw that it seeks to eliminate. As an acutely socially charged genre, dystopian literature thus often addresses ageism and the inhumane attitude to ageing and the elderly. Ninni Holmqvist’s dystopian novel *The Unit* (2006) describes a near-future Sweden, in which women over fifty and men over sixty are ostracized, exploited as organ reserves, and ultimately killed in favour of younger and more useful individuals. Drawing on Foucault’s theories of heterotopia and biopolitics as mechanisms through which marginalized individuals are systematically oppressed, this paper will analyse how *The Unit* ostracises and abuses its senior individuals. The aim is to confirm Foucault’s thesis on the carceral nature of modern society, which controls and exploits individuals under the guise of biopolitical protection of life. Next to analysing the dystopian content and narrative strategies of Holmqvist’s novel, since it is under-researched in Croatian academic circles, the paper will contribute to the examination of (literary) age discrimination, largely present in contemporary capitalist society that is driven by youth, material gain, and utility.

Keywords: dystopia, heterotopia, biopolitics, capitalism, Michel Foucault, Ninni Holmqvist, *The Unit*